

İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

İngilis dilində nitq mədəniyyətindən bəhs etməmişdən qabaq nitq mədəniyyəti anlayışına, onun izahına nəzər salmaq lazımdır. Bəzi mənbələrdə, eləcə də dilçilik ədəbiyyatında nitq mədəniyyəti anlayışı bu şəkildə izah olunur: "Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahələrindən biri olub hər hansı bir dilin orfoqrafik, orfoepik, qrammatik, leksik və üslubi və s normalalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir" [1].

Bu fikri fərqli şəkildə ifadə etsək, deyə bilərik ki, nitq mədəniyyəti yazı və danışq prosesində orfoepik və orfoqrafik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalalarına əməl etmək, zəngin söz bazasına sahib olmaq, nitq etiketləri normalalarını gözləməkdir. Nitq mədəniyyəti praktik sahə hesab olunur. Eyni zamanda dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin bütün normalalarını – fonetik, leksik, qrammatik, orfoepik və orfoqrafik qayda-qanunlarını bilmək və nitq zamanı onlara əməl etmək vacibdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsidir. Hətta dilçiliyin nəzəri fikirləri, praktiki şəkildə həyata keçirilir. Nitq mədəniyyətinin tədqiqat sferasına ayrı-ayrı dil faktları və hadisələri yox, dilçiliyin qayda-qanunlar sistemi daxildir.

Nitq mədəniyyətinin konkret şəkildə predmetini müəyyənləşdirmək çox çətindir. Nitq mədəniyyəti dedikdə filologiyanın dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını, elmin əsasında öyrənilən sahəsi nəzərdə tutulur. Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, həmin anlayışdan bu və ya digər nitq təzahürünün keyfiyyətini bildirmək üçün istifadə edilir.

Nitq - xalqın hər bir nümayəndəsinin ünsiyyət vasitəsindən fərqli şəkildə istifadəsidir, ayrı-ayrı insanların danışığıdır. Xalqın milli mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Səlis nitqə sahib olmaq üçün iki əsas şərt var:

1. Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanlarının olması
2. Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi [4].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tələblər, qayda-qanunlar uzun tarixi təkamülün məhsuludur. Bu normalar cəmiyyətin normal ünsiyyətinə xidmət edir. Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitində məzmun və məqsədə uyğun şəkildə ədəbi dilin şifahi və yazılı formalarından ifadəlilik vasitələrindən istifadə edəbilmə bacarığıdır.

Bu anlayış dilin mənimsənilməsinin iki mərhələsini özündə birləşdirir.

1. Düzgün nitq, yazan, oxuyan və danışanın nitq normalalarını gözləməsi

2. Nitq məharəti. Yalnız nitq normalalarını deyil, eyni zamanda hazır şəkildə mövcud olan variantlardan məzmun baxımından dəqiq, üslub və situativlik cəhətdən daha uyğun dil vahidini seçib işlədə bilmək [4].

Nitq mədəniyyətinin digər üslubi keyfiyyətinə nəzər saldıqda görürük ki, nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubların vəhdətidir. Digər bir araşdırmada mədəni nitq, nitq mədəniyyəti anlayışı bu şəkildə izah olunur: "Nitq mədəniyyəti- nitqin əsəbi dil normalalarına uyğunluğu, dilin ifadə imkanları və vasitələrindən nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq surətdə istifadə etmək bacarığı; dil səviyyələrinin və onlara daxil olan vahidlər sisteminin formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi problemlərini, dil hadisə və proseslərinin inkişaf xəttini, üslubiyyat məsələlərini araşdıran dilçilik bəhsi".

Nitq mədəniyyətinə sahib olmaq üçün dilin lüğət tərkibini dərinlən mənimsəmək, onun leksik, semantik, fonetik və qrammatik normalalarına yiyələnmək, dil qanunlarını nitqdə düzgün tətbiq edə bilmək zəruridir. Söz ehtiyatı çox olan, sözlərin mənə çalarlarını nitqində düzgün əlaqələndirməyi bacaran, zəngin dünyagörüşünə malik olan insan öz fikrini çətinlik çəkmədən məntiqi cəhətdən ifadə edə bilmək qabiliyyətində olur. Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir. Həmin tələblərə bunlar aiddir; aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik, orijinallıq, səmimiyyət və s.

Orfoqrafiya və düzgün işarələrinə əməl edilməsi də yazılı nitq mədəniyyətinə daxil olan amillərdəndir. Bütün bu keyfiyyətlər həm ayrılıqda, həm də birlikdə yüksək səviyyəli, normativ qaydalara uyğun gələn nitq yaradır ki, bu nitqə yiyələnlər, natiqlik sənətində, müəllimlik fəaliyyətində və digər sahələrdə böyük nailiyyətlər qazanır. Məlum olduğu kimi ingilis dili beynəlmiləl dildir. Məhz beynəlxalq dil olduğu üçün və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi indiki dövrdə düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, canlı, sadə, dəqiq və səlis danışa və yazma bilmək, bir sözlə, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. Yüksək nitq mədəniyyətinə malik olan, səlis, rəvan, düzgün və mənalı danışmağı bacaran insan natiq hesab edilir.

Natiqlik sənətinə yiyələnmək ictimai həyatda olduğu kimi nitq mədəniyyəti sahəsində insanən əldə etdiyi çox böyük nailiyyətdir. Bu sənətin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. Düzgün, dəqiq intonasiya ilə danışmaq
2. Dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə alaraq onların başa düşəcəyi dildə danışmaq
3. Nitqin intonasiyasına, ritminə fikir vermək və jest, mimikalardan yerli-yerində istifadə etmək
4. Qısa, konkret danışmaq, dinləyiciləri yormamaq
5. Nitqə əvvəlcədən hazırlaşmaq, müqayisələr aparıb nəticə çıxarmaq [2].

Nitq mədəniyyəti insanın təfəkkür mədəniyyəti, yüksək ictimai mədəniyyəti, dilə şüurlu sevgisi ilə bağlı keyfiyyətdir. Böyük Britaniyada qadınların nitqi ilə bağlı aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, nə qədər nitq

³⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti. konulhasenova211@gmail.com

düzgündürsə, qadın şəxsi və professional həyatda bir o qədər xoşbəxtir. Bu fikri dilin bütün daşıyıcılarına aid etmək olar. Aydın, səlis və rəvan nitq üçün aşağıdakı tələblər izlənilir:

1. dilin səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi
2. həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı, yəni dilin səlisliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən düzgün faydalanmaq vərdislərinin olması

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi nitq mədəniyyəti dilin normalarını- qrammatik, leksik, orfoqrafik və orfoepik normaları özündə ehtiva edir. Orfoqrafik normaların bir neçəsinə nəzər salmaq yerinə düşərdi:

1. Sonu samitlə bitən sifətlər müqayisə dərəcəsinə işlənərək onlarda samit artımı müşahidə olunur. Məsələn: *hot-hotter, big-bigger*. Eyni zamanda bəzi sonu y hərfi ilə bitən sifət və zərflərin müqayisə və üstünlük dərəcəsinə düzəldərkən y hərfi i hərfinə çevrilir. Məsələn: *happy – happier, early- earlier*.
2. Sonu f,fe səsləri ilə bitən isimlər cəmdə işləndiyi zaman onlarda dəyişim iki cür baş verir: səsatırma və səsdəyişmə yolu ilə. Məsələn: *leaf – leaves, wolf – wolves, knife-knives*;
3. Sonu y hərfi ilə bitən isimlər cəmlənərkən iki cür dəyişiklik olur. Məsələn: *lady-ladies, party-parties, army-armies*;
4. Adi keçmiş zamanda sonu y hərfi ilə bitən feillərdə dəyişiklik baş verir. Məsələn: *study-studied, worry-worried, carry-carried*;
5. *happy+ness, busy+ness* şəkilçisi bu sözlərdə isim yaratdıqda kökün son samiti y-i ilə əvəz olunur. Məsələn: *happiness, business* və s.
6. Sonu –s, -ss, -ch, -sh, -tch, -x hərfləri ilə bitən isimləri cəm halına keçirərkən i səsatırma dil hadisəsi müşahidə olunur və s əvəzinə es həm yazıda, həm də tələffüzdə mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Məsələn: *bus-buses, class-classes, bench-benches, fox-foxes*.
7. Qaydalı feillərin keçmiş zaman qeyri-müəyyən formasını düzəltmək üçün işlənən –ed suffikisi. Məsələn: *invited, worked* və s.

Müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşu cümlələrdə, dildə sabitləşmiş söz birləşməsindəki sözlər arasında mövcud olan sintaktik əlaqələrdə başlıca olaraq köməkçi sözlər, köməkçi sözlər, köməkçi feillər, sözönləri, artıql, söz sırası və digər vasitələrlə ifadə edilir. Məsələn: müasir ingilis dilində feilə xas olan zaman formalarının əksəriyyəti köməkçi feillər vasitəsilə düzəldilir. Eyni zamanda müasir ingilis dilində sözlərin cümlədə, habelə, söz birləşmələrində sırası da sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin ifadəsində ciddi rol oynayır.

İngilis dili mədəniyyətini dərinlən araşdırmaq üçün bəzi nəzəri yanaşmalara diqqət yetirmək lazımdır. Eyni zamanda elmi araşdırmalar göstərir ki, nitq mədəniyyətini tədqiq edərkən təkə “mədəniyyət” anlayışı deyil, həm də “xarici dil mədəniyyəti” mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir pedaqogika ilə məşğul olan tədqiqatçılar əsərlərində “xarici dil” anlayışının sinonimi verilən “xarici mədəniyyət” anlayışı da mövcuddur. Lakin dilçi alimlərin fikrincə bu terminlər hissə və bütövlükdə münasibətdədir, çünki yad mədəniyyət xalqın mədəniyyətidir və dillə yanaşı xarici mədəniyyətin yalnız koqnitiv aspektinin obyektini təşkil edir, yeni bir elementə, hissəyə, tərkib hissəsinə çevrilir. Beləliklə, məzmunu əsas bilik, ideya, səriştə və bacarıqlar məcmusunu təşkil edən xarici dil mədəniyyətinin inkişafında xarici dil təhsili böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İngilis dilində nitq mədəniyyətindən danışarkən bu prosesin formalaşması məsələsinə diqqət yetirməmək olmaz.

XX əsrin birinci yarısında İngiltərədə ictimai həyatın demokratikləşməsi prosesi davam etdiyi bir dövrdən müasir dövrümüzdə qədər ingilis xalqının həmsöhbətin nitqinin sosial markerlərini oxumaq, onun sinfi statusu haqqında nəticə çıxarmaq ənənəsi hələ də qorunub saxlanılır.

Müasir ingilis cəmiyyətinin bütün təbəqələrindən olan nümayəndələr daha çox öz nitqlərində müqayisə metoduna müraciət edir, tez-tez nitqlərində canlı obrazlar yaradırlar. Məhz müqayisə vasitəsilə natiqlik sənətinə yiyələnən şəxslər deyilən fikirlərin obrazlılığını artırır, təsvir olunan əşya və hadisələrin əsas xüsusiyyətlərini vurğulayır, öz emosiyalarını təsvir edir və öz qiymətlərini verirlər. Bu fikirdən belə bir nəticəyə gəlik ki, müxtəlif sosial qruplar öz profillərinə uyğun olaraq dilin ümumi inventarından qeyri-bərabər vahidlər seçirlər. Yüksək təbəqəyə məxsus xüsusi seçilmiş söz konstruksiyalarından, frazeoloji birləşmələrdən istifadə edir, digərlərindən – yəni aşağı təbəqəyə məxsus olan insanların işlətdikləri söz və ifadələrdən çəkinirlər [3].

Nitq mədəniyyətindən bəhs edərkən dil ilə mədəniyyət arasındakı əlaqədən bəhs etmək yerinə düşərdi. Dil mədəniyyətin güzgüsü hesab edilir. O yalnız insanı əhatə edən real həyat şəraitini, eyni zamanda xalqın ictimai mənlik şüurunu, mentalitetini, milli xarakterini, həyat tərzini, adət-ənənələrini, ədəbi-məişət şəraitini əks etdirir.

Nitqi mədəniyyət xəzinəsi hesab etmək olar. O mədəni dəyərləri- lüğətdə, qrammatikada, idiomlarda, atalar sözlərində, zərbi məsəllərdə, folklorda, bədii və elmi ədəbiyyatda, yazılı və şifahi nitq formalarında saxlayır. Nitq mədəniyyətin daşıyıcısıdır. Milli mədəniyyətin özündə toplanmış sərvətlərini nəsildən-nəslə ötürür. Uşaqlar ana dilini mənimsəyərkən onunla bərabər nəsillərin ümumiləşdirilmiş mədəni təcrübəsini də öyrənirlər. Dil müəyyən nitq birliyinin mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin, ictimai özünüdərkinin saxlanması və ötürülməsi yolu ilə etnosu insan axını formalaşdırır güclü sosial vasitədir. Dil mədəniyyətin milli-spesifik komponentləri arasında birinci yeri tutur. Hər şeydən əvvəl dil mədəniyyətin həm ünsiyyət vasitəsi, həm də insanları bir-birindən ayıran bir vasitə ola biləcəyinə kömək edir. Dil insanları – həmin dildə danışan dil daşıyıcılarının müəyyən bir cəmiyyətə mənsub olmasına işarədir. Dil və mədəniyyətin əlaqəsi çoxşaxəli və çoxcəhətlidir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilirik ki, nitq mədəniyyəti mədəniyyət məhfumunun ən vaci şəxələrindən biridir. Nitq cəmiyyətin bir-biri ilə ünsiyyət saxlamasını əsaslı şəkildə təşkil edən yazılı və şifahi məhfumdur.

Ümumiyyətlə cəmiyyəti sözsüz, nitqsiz təsvir etmək olmaz. Nitq mədəniyyətinin inkişafı müxtəlif ölkələrdə müxtəlif xarakterik xüsusiyyətlər daşıyır, eləcə də ingilis dilinin nitq mədəniyyətinin də müxtəlif cür çoxşaxəli inkişafı bir çox xüsusiyyətlərdən asılıdır. İngilis dilini öyrənən insanlar dərk eləyirlər ki, dili həmin xalqın mədəniyyəti ilə paralel şəkildə öyrənməlidir. Bu zaman dil öyrənilməsi prosesi daha səmərəli, daha yaradıcı ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı 2013
2. Hacıyeva V. İngilis dilində nitq mədəniyyətinə verilən tələblər, Dil və ədəbiyyat.
3. Ronani G. Ketabi, The effect of Context on the Iranian EFL learners, Idiom Retention, 2012.
4. https://az.wikibooks.org/wiki/Ana_s%C9%99hi%C9%99

Speech Culture in English language**Summary**

Firstly, the article deals with the speech culture, its position in linguistics literature and the relationship between language and speech.

Information about the language norms used to have fluent speech is reflected in the article. Then the methods used to master the culture of speaking in English, the correct acquisition of the language, clear, fluent speech and the art of oratory are examined. The requirements for the correct use of speech while learning a foreign language – English language form the plot of the article.

Finally, the leading role of language and speech in the development of society is discussed in the article.

Культура речи на Английском языке**Резюме**

В статье впервые говорится о речевой культуре, ее положении в лингвистической литературе, о соотношении языка и речи. В статье отражены сведения о языковых нормах, используемых при белгой речи. Затем рассматриваются методы, используемые для освоения культуры речи на английском языке, правильного усвоения языка, четкой речи, искусства публичного выступления. Требования к правильному использованию речи изучении английского языка как иностранного составляют сюжетную линию статьи.

В конце обсуждается ведущая роль языка и речи в развитии общества.

REYÇİ: dos. L.Ələkbərova